

İspir/Erzurum'da Bağdadi Kubbeli Armutlu Mahallesi Camii

Armutlu Mahallesi Mosque with Bağdadi Dome in İspir/Erzurum

Burak Muhammet
GÖKLER

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Erzurum, Türkiye

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu'daki en önemli vilayetlerinden birisi olan Erzurum, stratejik konumu ile hem ticari hem askeri açısından tarih boyunca önemini korumuştur. Bir çok devlete ev sahipliği yapan bölge aynı zamanda kültürel etkileşimin birleşim noktalarından birisidir.

Erzurum'u kuzeyde Karadeniz'e bağlayan ilçelerin başında İspir gelmektedir. 1514'te Osmanlı topraklarına katılan ve 1515'te sancak yapılan bölge, kültürel zenginlik bakımından da dikkat çekmektedir. Karadeniz'in mimari geleneğini bölgede yaşatan İspir'deki Armutlu Mahallesi Camii de diğer yapılar arasında dikkat çeken bir örnektir.

Mimari yapısı ve ahşap süsleme kompozisyonları ile bölgedeki camiler arasında önemli bir yer tutan yapı, özellikle bağdadi kubbe anlayışı ile farklılaşmaktadır. Osmanlı'nın klasik döneminde Mimar Sinan ile kullanılmaya başlanan bağdadi kubbe, özellikle Batılılaşma dönemi içerisinde başkent olmak üzere Anadolu genelinde sıkça tercih edilmiştir. Bu tercih Karadeniz Bölgesi'nde daha çok kullanım alanı bulmuştur ki bölgenin ağaç konusundaki zenginliği ve ahşap ustaların varlığı bu kanyı destekler mahiyettedir.

Erzurum camilerinde ahşap tavan, kırlangıç veya kargir kubbeli eserlerle karşılaşıırken Bağdadi Kubbe'nin çok fazla benimsenmediği görülmektedir. İspir'deki cami de ise bu örtü sistemi Karadeniz etkisinde şekillenmiştir. Kubbe kurgusu dışında, iç mekândaki minber, vaaz kürsüsü ve mahfildeki ahşap bezemeler, iki bölge arasındaki kültürel etkileşimi ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İspir, Armutlu mahallesi, cami, Bağdadi Kubbe, Karadeniz

ABSTRACT

Erzurum, which is one of the most important provinces of the Ottoman Empire in the Eastern Anatolia region, has maintained its importance throughout history due to its strategic location, from both commercial and military aspects. This region, which has been hosting many states, is also a convergence point for cultural interactions.

İspir is among the most important districts connecting Erzurum to the Black Sea in the north. This region, which was annexed to Ottoman territories in year 1514 and became a sanjak in year 1515, draws attention, thanks to its cultural richness. Armutlu Mahallesi Mosque in İspir, which preserves the architectural tradition of the Black Sea region in its region, draws particular attention among the other structures.

Holding an important place among the mosques in the region with its architectural design and wooden decorative compositions, this structure distinguishes itself, particularly with its "bağdadi" dome concept. The "bağdadi" dome, which started to be used by Mimar Sinan in the classical period of the Ottoman Empire, was frequently preferred throughout Anatolia, especially during the period of Westernization when it became the capital. This preference has been so prominent in the Black Sea Region that the region's richness in wood and the presence of skilled woodworkers supported this view.

Although structures with wooden ceilings, swallowtail, or masonry domes are observed in Erzurum mosques, it can be seen that the "bağdadi" dome structure has not been widely adopted. However, in this mosque located in İspir, this roofing system has been shaped by the influence of the Black Sea region. In addition to the dome structure, the wooden decorations, the pulpit, the

Geliş Tarihi/Received: 17.09.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 16.10.2023

Yayın Tarihi/Publication Date: 28.12.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Burak Muhammet GÖKLER
E-mail: burak.gokler@atauni.edu.tr

Atıf: Gökler, B. M. (2023). İspir/Erzurum'da Bağdadi Kubbeli Armutlu mahallesi camii. *Journal of Literature and Humanities*, 71, 44-53.

Cite this article as: Gökler, B. M. (2023). Armutlu Mahallesi Mosque with Bağdadi Dome in İspir/Erzurum. *Journal of Literature and Humanities*, 71, 44-53.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

sermon podium, and the gallery in the structure are also important in terms of reflecting the cultural interaction between the two regions.

Keywords: Armutlu Mahallesi, bağıdadi dome, Black Sea, İspir, mosque

Giriş

Tarihi geçmişi, stratejik konumu, farklı devletlere ait kültürel mirasları ile ön plana çıkan Erzurum, Doğu Anadolu'nun en büyük sınırına sahip olup yirmi ilçeden oluşmakta, Osmanlı'nın da bölgede önemli rol üstlenen vilayetlerinin başında gelmektedir. İlçeler, merkeze göre kuzey ve güney olmak üzere iki grupta tasnif edilmektedir. Kuzeyde bulunan ilçelerden ve özellikle de Pazaryolu, İspir, Uzundere, Oltu ve Olur, Karadeniz Bölgesine sınır olması ile dikkat çekmektedir. İspir, belirtilen yerleşim yerleri arasında Rize, Bayburt ve Artvin'e sınırı olan tek ilçe olarak karşımıza çıkmaktadır.

1514'te Osmanlı topraklarına katılan (Çağlayan, 1987, s. 11) ve 1515'te sancak yapılan (Kırzioğlu, 1998, s. 115) İspir'in, Karadeniz'e olan yakınlığı bölgedeki halkların, dönemin koşul ve şartlarına göre iki yer arasında göç etmesine vesile olmuştur. Dolayısıyla Karadeniz'den gelen aileler bölgedeki bazı köylerin kurulmasında etkili olduğu gibi gelmiş olduğu yerdeki kültürel belleği de kendisi ile taşımıştır ki bu husus bazen inşa edilen mimariye de yansıtılmıştır. Ancak bahsi geçen bu durum iki bölge arasındaki gezici ustalarla da doğrudan bağlantılıdır.

Armutlu Mahallesi Camii de mimarisi ile Karadeniz geleneğini bölgede devam ettiren eserlerden sadece birisidir. Bugüne kadar kayıtlara geçmeyen ve herhangi bir çalışmaya konu olmayan yapı, iç ve dış mimarisi ile hem Erzurum hem de Karadeniz bölgesi için önemli bir etkileşimin timsalidir.

Araştırmaya konu olan cami için öncelikle yerleşim yerinin eski adı tespit edilmiş hem yeni ismi hem de eski ismi ile arşiv çalışması yapılmıştır. Ancak bir belge saptanamamıştır. Bununla birlikte eser için bir kayıt fişi tutulmuş, burada eserin birkaç yıl öncesine ait eski fotoğraflarına ulaşılmıştır. Daha sonra caminin yerinde tespiti için bölgeye gidilmiş, yapı yerinde incelenerek ölçüleri alınmış, yerel yönetim ve halkla iletişim kurularak yapının tarihi ile ilgili veriler toplanmıştır. Plan ve süsleme çizimleri yapılan caminin detaylı tanım ve değerlendirmesi gerçekleştirilmiştir. Değerlendirme bölümünde bağıdadi kubbesi ön plana çıkartılarak başkent dâhil olmak üzere Anadolu'daki benzer örnekleri ile karşılaştırılmış, süsleme kompozisyonları ile iki bölge arasındaki bağlantı güçlendirilerek sonraki yapılacak çalışmalara bir kaynak olması hedeflenmiştir.

Armutlu Mahallesi (Köyü) Camii

İspir şehir merkezine 11,5 km uzaklıkta yer alan, eski ismiyle Koblat (Özger, 2007, s. 288) olan Armutlu Mahallesi'nde (Köyü), 40.470169, 41.082130 koordinatlarında bulunan cami, 108/1 ada parsel ve H46-A-02-C-1-B pafta üzerine konumlandırılmıştır (Şekil 1 ve 2).

Cami üzerinde tanıtım levhası ile birlikte beş farklı yazıt tespit edilmiştir. İlki güney duvarda iki pencere arasına konumlandırılmış olan dört satırlık Osmanlıca yazıttır. Kitabeye doğal koşullardan dolayı deforme olduğu için herhangi bir bilgi elde edilememiştir.

Yapıya girişi sağlayan kapının üzerinde "1957" tarihi, "Bismillahi Ya Allah" ve en üstte "Armutlu Köyü Camii Y.T. 1908" ibaresi bulunurken en önemli ve son kitabe minber kapısına işlenmiştir. Minber kapısı üzerinde "Muhammed oğlu Abdurrahman ibn Arif billah, Muharremu'l-haram sene 1332 (H) 1913 (M), Maşallah" bilgisi geçmektedir (Şekil 3).

Kitabeler ve tarihler göz önüne alındığında 1908, 1913 ve 1957 olmak üzere üç farklı tarih ile karşılaşmaktadır. Mahalle sakinleri ve bölge muhtarı ile yapılan görüşmeler neticesinde caminin 1908'den öncesine inen tarihi bir geçmişi olduğu anlaşılmıştır. Bu kapsamda caminin

Şekil 1.

Armutlu Mah. Camii'nin Şehir Merkezine Uzaklığı ve Arazinin Topografyası (Google Earth, Erişim 20.08.2023).

Şekil 2.
Armutlu Mahallesi ve Caminin Konumu (TKGM, Erişim 20.08.2023).

daha öncesinde mevcut konumunun 50–60 metre batısında yer aldığı, 1908 tarihinde ise tek odadan oluşan medresesinin güneyine taşındığı belirtilmiştir. Minber üzerindeki yazıttan yapının ahşap işçiliği ve minber eklentisinin *Muhammed oğlu Abdurrahman ibn Arif billah* tarafından ekletildiği, hatta bu kişinin yapının banisi olabileceği düşünülmektedir. 1957 tarihinde ise cami ile medrese arasındaki bölüm, yani giriş koridoru inşa edilerek iki yapı arasındaki bağlantı sağlanmıştır. Sonrasında ise minare yapıya ilave edilmiştir. Yapının yakın dönemde çatı ve üst örtüsünde yerel halkın destekleriyle yenilemeye gidilmiştir (Şekil 4).

Armutlu mahallesinin güneybatısındaki cami, 7,57 × 7,70 m ölçülerinde, 65 cm duvar kalınlığında kare plan şemasında bağdadi kubbeli bir form ortaya koymaktadır. Medrese ise 5,60 × 3,43 m ölçülerinde dikdörtgen planlı olarak düzenlenmiştir (Şekil 5).

Cami ve medresenin tek bir çatı altında toplandığı yapı grubunda dış mimari geleneksel köy camilerde görüldüğü üzere gösterişten uzak sade bir anlayış sergilemektedir. Caminin güney ve doğu cephesinde açılan yuvarlak kemerli dört pencere harim mekânını, kuzeybatıdaki mazgal pencere ise mahfil katını aydınlatmakla birlikte dış mimariyi hareketlendiren unsurların başında gelmektedir. Caminin eski fotoğraflarında beşik çatının, ahşap ile kaplı üçgen alınlıkları dış mimariyi değiştiren bir hususken sonrasında tamamen kaldırıldığı görülmektedir.

Yapının güney duvarındaki devşirme malzeme olarak karşılaşılan taşlar üzerindeki kabara, yılan ve içerisinin hilal ve sade bırakıldığı dikdörtgen beyzi kartuşlar dış mimaride ön plana çıkan bezemesel ayrıntılardır.

Caminin kuzeyine kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefeli minaresi konumlandırılmıştır. Minareye giriş, batıda açılan bir kapı ile sağlanmıştır.

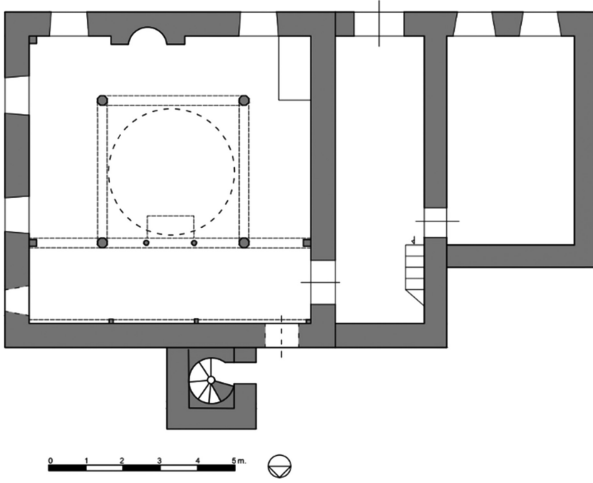
Yapının batısında bulunan medresenin, batı ve kuzey cephesi tamamen sağır bırakılmış, güney cephesinde dikdörtgen söveli iki pencere ile iç mekânın ışık alması sağlanmıştır (Şekil 6).

Şekil 3.
Caminin Yazıtları (TKGM, Erişim 20.08.2023).

Şekil 4.
Caminin Eski ve Mevcut Konumu (B. Gökler, 2023).

Şekil 5.

Cami ve Medresenin Planı (B. Gökler, 2023).

Cami ve medrese arasına konumlandırılan yuvarlak kemerli kapı ile iki mekân arasındaki bağlantıyı sağlayan geçiş koridoruna ulaşılmaktadır. Koridorun kuzeybatısındaki merdivenler, bugün mevcut olmayan ahşap minareye çıkışı sağlamaktadır. Mekânın batısındaki kapı ile iç bölümü tamamen lambri ile kaplı tek odadan oluşan medrese odasına, doğusundaki dikdörtgen söveli ve yuvarlak kemer alınlıklı kapı ile harim mekânına geçilmektedir.

Harim mekânının beden duvarları boyalı olup zeminden 60–70 cm yüksekliğe kadar ahşap lambri ile kaplanmıştır. Mekânın güney duvarına, iki pencere arasına konumlandırılan ve özgün olmayan çinili mihrap nişi, yarım kubbeli olarak düzenlenmiştir. Çiniler üzerinde Osmanlı'nın klasik dönem süslemeleri olan, lale, palmet, hatayi, bahar dalları ve hançer yaprakları ön plana çıkmaktadır.

Mihrabın batısına yerleştirilen orijinal ahşap minber klasik tarzda ele alınmış olup süslemeleri ile caminin tarihi geçmişini günümüze taşımaktadır. Minberin yuvarlak kemerli girişi kapısı, iki kanattan müteşekkildir. Altı panoya ayrılan kanatlarda üç farklı süsleme dekorasyonu söz konusudur. Alt panoda, merkezde bulunan gülbezek, üstten ve alttan palmetle desteklenip dıştan ise beyzi bir kartuş ile sınırlandırılmıştır.

İkinci panoda merkeze konumlandırılan geometrik rozet, köşelerde çeyrek rozetlerle, altan ve üstten palmetlerle tamamlanmıştır. Üçüncü pano ise dikey eksende atılan çizgisel desen kurgusu ile hareketlendirilmiştir. Kapı kanatlarındaki kompozisyon ortada yeşil ve kırmızı renklere boyanmış halat örgü ile ayrılmıştır.

Kapının tac bölümüne çivi ile sabitlenen ayet tablosu, alttaki motiflerin tam olarak tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Ancak görünürdeki bezemelerden, akant, yürek ve palmet motiflerinin işlendiği düşünülmektedir. Tac, üstte ayyıldız ile nihayetlendirilmiştir.

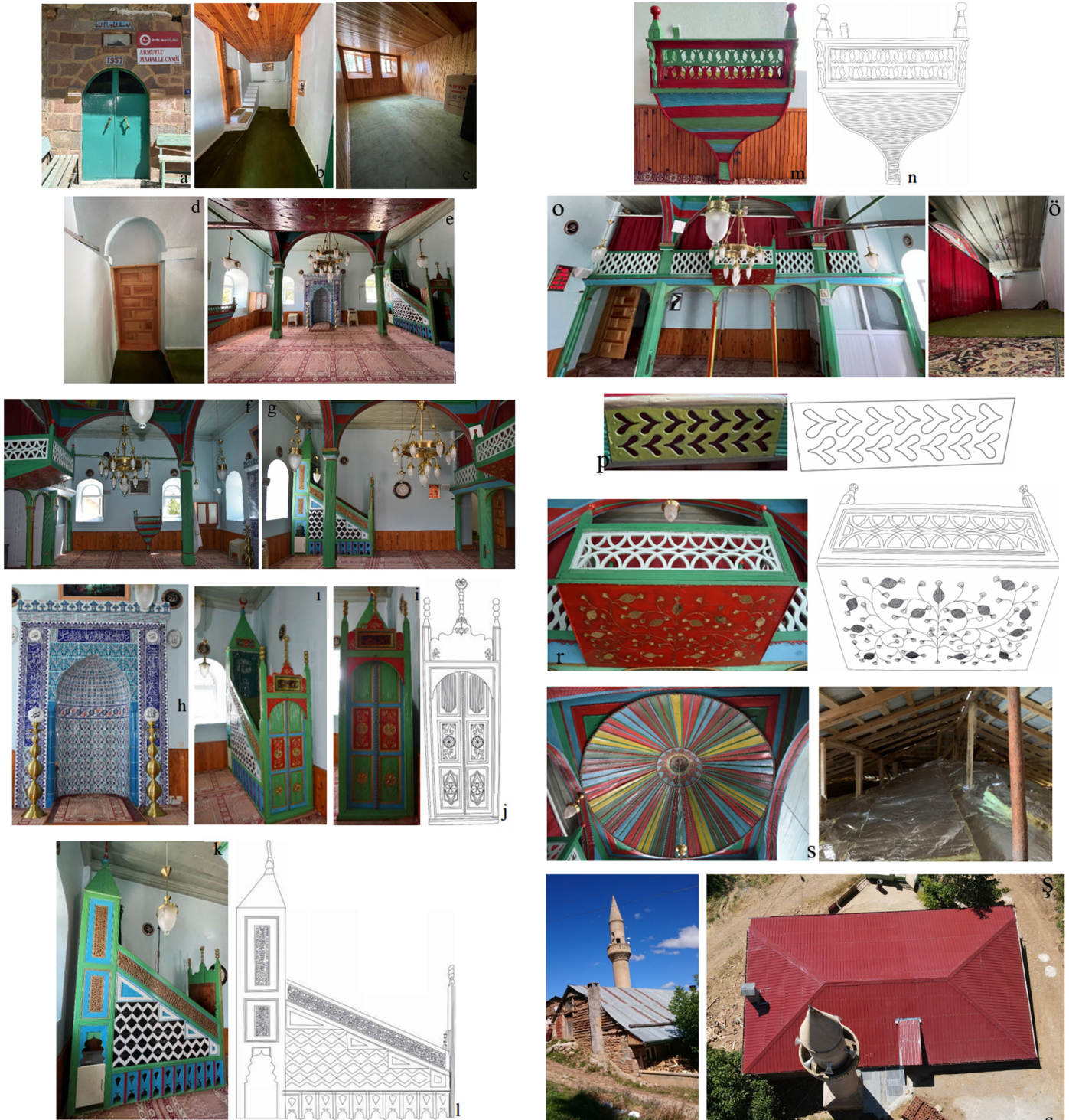
Minber cepheden değerlendirildiğinde aynalık bölümünün kontrast renklerdeki şevron ve üçgenlerle dizayn edilmiştir. Süpürgelik kısmı ise ters damla motifleri ve stilize yaprak başlıklı geçitlerle dolgulanmıştır ki kompozisyonların sınırları kırmızı renkteki çıtalarla sınırları belirlenmiştir.

Ahşap minberin korkuluk bölümünün tamamı kıvrım dalların farklı birleşimlerinden meydana gelen yürek motifleri ile dolgulanmıştır. Benzer kurgu köşk bölümünün iki panosunda da tekrarlanmaktadır. Ancak buradaki dikey konumlandırma ve devamlılık merkezde yürekleri meydana getirirken genel hatta bir hayat ağacı tasarımını ortaya çıkartmaktadır. Köşkün alt panosunda ise kaş kemerli dekoratif açıklık, bölümü tamamlayan son tasarım anlayışı olmuştur.

Şekil 6.

Armutlu Mh. Camii a-b) Güney Cephe, c) Doğu Cephe (Kudeb) d) Doğu Cephe, e-f) Batı Cephe, g) Kuzey Cephe ve Mimari, h) Minare Şerefesi, i-k) Devşirme Malzemeler (B. Gökler, 2023).

Şekil 7.

a) Giriş Kapısı, b) Geçiş Koridoru, c) Medrese, d) Harim Giriş Kapısı, e-g) Harim Mekâni, h-l) Mihrap ve Minber, m-n) Vaaz Kirsüsü, o-ö) Mahfil, p-r) Mahfil Süslemesi, s) Bağdadi kubbe, ş) Eski (Kudeb) ve Yeni Çatı (B. Gökler, 2023).

İbadet alanının doğu duvarına bitişik olarak yerleştirilen ahşap vaaz kürsüsü, yapının özgün mimari elemanlarından bir diğerini oluşturmaktadır. Konik gövdeli kürsü, kırmızı, mavi ve yeşil renk skalası ile dikkat çekmektedir. Kürsünün korkuluk bölümüne ajur olarak nakşedilen ters ve düz lale motifleri mimari öğeyi tezyin tek detaydır.

Harimin kuzeyini kaplayan kadınlar mahfili, sekizgen gövdeli altı ahşap sütun tarafından taşınmaktadır. Sütunları birbirine bağlayan basık kemerlerin iç kısmı yüreklerle kompoze edilmiştir.

Mahfile, kuzeydoğuya yerleştirilen ahşap dik bir merdivenle ulaşılabilirdi gibi caminin kuzeyinde arazi eğiminden dolayı kot farkının olmadığı bir kapı ile de ulaşılabilir. Mahfilin köşk bölümü ve köşkü çevreleyen korkuluklar ise süslemeleri ile harim mekânına canlılık kazandırmaktadır.

Mahfil köşkünün altı, kırmızı zemin üzerine altın sarısı renkteki nar motifleri ile dekore edilmiştir. Mahfil ve köşk korkuluklarında ise farklı geometrik motifler tercih edilmiştir. Köşk korkuluğunda yarım dairesel geçmeler, mahfilde de barok etkili kıvrımlı çitalarla karşılaşılmaktadır.

Caminin en önemli unsuru ise üst örtüsüdür. İçte sekizgen gövdeli dört ahşap sütun tarafından taşınan bağdadi kubbeyi oluşturan çita ve tahtalar farklı renk kombinasyonları ile iç mekâna ayrı bir algı kazandırmaktadır. Kubbenin göbeği yıldız ve üçgenlerle dolgulanırken dışta halat örgü ile çevrelenmiştir. Halat örgü kubbe eteğinde de yinelenmiştir.

Bağdadi kubbe, çatı altında önceden toprak ile örtülmüşken bugün ısı ve yalıtım sağlayan bir malzeme ile kaplanmıştır. Üstte ise beşik çatı ile kapalı olan cami, sonrasında kırma çatıya dönüştürülmüştür (Şekil 7).

Malzeme ve Teknik

Yapıyı meydana getiren beden duvarlarında yonu taşı, moloz taş aralarında ise ahşap hatıllar kullanılmış, köşelerde, pencere ve kapı kenarlarında düzgün kaliteli kesme taş tercih edilmiştir. Duvarı meydana getiren taşların araları mozaik kaba derz ile dolgulanmıştır. Yakın dönemde yapılan yenilemelerde çatı değiştirilmiş, özgün taş malzemenin üzerine beton, daha sonrada dört sıra tuğla örülerek yapı yukarı doğru yükseltilmiştir.

Caminin iç mekânında ahşap minberin, korkuluk ve köşk altı bölümünde applike, kapı ve aynalıkta oyma, süpürgelik ve köşk altının alt panosunda ajur tekniği uygulanmıştır. Vaaz kürsüsünün lale motifli korkulukları yine ajur tekniği ile şekillendirilmiştir.

Mahfilin köşk altına nakşedilen motifler oyma, korkuluklarda ajur tekniği kullanılmıştır. Kubbeyi bölümlere ayıran çitalar ve halat örgüler applike, göbekteki geometrik bezemeler ise oyma şeklindedir (Şekil 8).

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Osmanlı'nın klasik döneminden itibaren Mimar Sinan'ın eserleriyle başlayan ve özellikle Batılılaşma sürecinde sıkça kullanım alanı bulan bağdadi kubbe, hem inşa sürecini hızlığı hem malzemenin ucuz ve uygun olması sebebiyle başkent dâhil Anadolu'nun uzak köylerine kadar yayılan bir üst örtü sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Klasik dönem Mimar Sinan eserlerinde kırma çatı altına gizlenen ve Anadolu camilerinde de bu şekilde yer edinen bağdadi kubbe, Batılılaşma süreci başkent yapılarında doğrudan dışa yansıtılmış ve kurşun ile kaplanmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin en önemli yerleşim yeri olan ve stratejik konumu ile tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan, farklı kültürlerle ait eserleri barındıran Erzurum'daki camilere bakıldığında bağdadi kubbe anlayışının çok fazla benimsenmediği görülmektedir. Merkez ve ilçe camilerinde ahşap malzemenin genellikle ahşap tavanlı veya kırılmalı kubbeli eserler inşa edilmiştir ki bunlardan ön plana çıkan Erzurum Ulu Camii'dir (1179) (Yurttaş ve ark., 2008, s. 57).

Erzurum'u Doğu Karadeniz'e bağlayan yine stratejik konumu ile ön plana çıkan İspir, iki bölge arasındaki kültürel etkileşimin en iyi görülebilir yerlerinin başında gelmektedir. Nitekim Armutlu Mahallesi Camii, Erzurum genelinde bağdadi kubbeli olması ile tekil örnekler arasındadır. 1908'den öncesine inen tarihi geçmişi ile dikkat çeken cami, 1908'de yeni yerine taşınmış, 1913'te minberi eklenmiş ve ahşap işçiliği yapılmış, 1957'de ise medrese ile cami arasındaki bağlantı sağlanmıştır.

Caminin harim mekânını kapatan ve dört ahşap sütun tarafından taşınan, üstte beşik çatı altına gizlenen bağdadi kubbe uygulamasının Erzurum'daki tek benzer örneği özgünlüğünü kaybetmiş olan İspir Çiçekli Mahallesi Camii'dir (1813). Bunun dışında İstanbul'da Eyüp Şah Sultan Camii (1537), Balat Ferruh Kethüda Camii (1562–63) (Gökler, 2023, ss. 409–415), Teşvikiye Camii (1794) (Batur, 1994, ss. 257–258), Yıldız Hamidiye Camii (1885–86) (Alkan, 2009, s. 165), Kocaeli'nde Orhan Gazi Camii (1843'te mevcut hâlini almıştır) (Ayverdi,

1966, s. 157), Amasya Merzifon'da Hacı Hasan Ağa Camii (1861) (Çerkez, 2005, ss. 274–283), Sivas'ta Pulur Camii (1884) (Ünsal, 2006, s.144–154), Balıkesir'de Burhaniye Şahinler Köyü Camii (1895) (Yıldırım, 2013, ss. 281–290), Samsun'da Salıpazarı Gökçeli Camii (19. yy) (Naza Dönmez, 2008, ss. 86–92), Ordu'da Aziziye Yalı Camii (1892), Altınordu Hamidiye Hükümet Camii (1889) (Özdemir, 2011, ss. 22–32), Rize'de Gülbahar Hatun Camii (1659), Ardeşen'de Işıklı Camii (1836), Pazar'da Akmescit Köyü Camii (1880) (Gökler, 2022, s. 1570), Artvin'de Ardanuç Çerkez İskender Paşa Camii (1551), Düzenli Köy Camii, Şalcı Köyü, Camili Köyü (1855) (Baramidze, 2017, ss. 13, 21, 49, 53), Trabzon'da Arsin Işıklı Köyü Camii (1902), Beşikdüzü Dolanlı Köyü Camii (1868–69), Çaykara Şahinkaya Köyü Gülveren Mahallesi Camii (1876–86), Maçka Kaynarca Mahallesi Camii (1848) (Şahin, 2016, ss. 114, 128, 152, 177), Giresun'da Buluncak Eski Çarşı Camii (1847), Hacı Hüseyin Camii, (1861), Şemseddin Mahallesi Camii (1896), Tamzara Mh. Camii (1907) (Şahin, 2013, ss. 76–80), Ardahan'da Gönülaçan Köyü Camii (1909)

Şekil 8.

Yapı Beden Duvarında Kullanılan Malzeme ve Derz (B. Gökler, 2023).

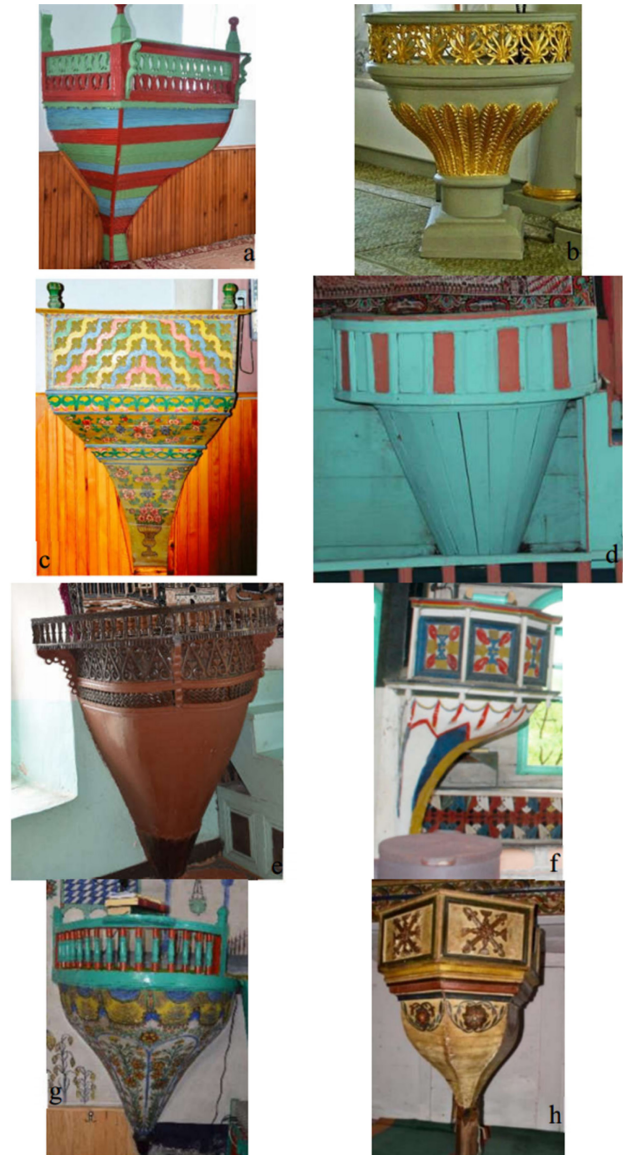
(Aktemur, 2016, ss. 93–107), Gürcistan'da Çutuneti Camii (18.yy), Dagvistavi Camii (1850), Aho Camii (18. yy.), Medzibna Camii (18. yy.) ve Tshmorisi Camii (1890–91) (Kaya, 2022, ss. 793, 807, 825, 843, 873) bağdadi kubbeleri ile ön plana çıkan eserler arasında yer almaktadır (Şekil 9).

Caminin üst örtüsü dışında özgünlüğü ile ön plana çıkan vaaz kürsüsü de hem bölge hem de yakın coğrafya için önem teşkil etmektedir. Konik gövdeli vaaz kürsüsü Batlaşma dönemi sürecinde sıkça tercih edilen tiplerden birisi olmuştur. Bu kapsamda İstanbul'da Emirgan Camii (1838), Teşvikiye Camii (1854), Dolmabahçe Camii (1855) ve Cihangir Camii (1889) (Saat, 2008, ss. 63–64, 74–78, 85–86), Sivas'ta Altınyayla Merkez Camii (1895–96) (Kaya & Kılıçarslan, 2019, s. 652), Samsun'da Musçalı Köyü Camii (18. yy) (Furtuna, 2018, s. 85), Rize'de, İkizdere Bayırköy Ekşioğlu Camii (1899), Pazar'da Örnek Köyü Camii (1870), Akmesic Köyü Camii (1880) (Gökler, 2022, s. 1686), Artvin'de Camili Köyü Camii (1855), Çoraklı Köyü Camii (1909) (Baramidze, 2017, ss. 53–55), Trabzon'da Arsin Atayurt Mahallesi Lağdas Camii (1691), Şalpazarı Doğanlı Mahallesi Merkez Camii (1871), Of Saraçlı Mahallesi Yukarı Camii (1904) (Sarı, 2021, s. 1874), Ordu'da Çaldere Mh. Camii (1903), Fatsa Oluklu Mh. Sarnıç Camii (1895), Fatsa Kösebucağı Mh. Camii (19. yy) (Bayhan, 2019, ss. 82, 157, 167), Gürcistan'da Aho Camii (18. yy) ve Agara Camilerinin (1780) (Kaya, 2022, ss. 821, 834), vaaz kürsüleri konik gövdeleriyle benzerlik ortaya koymaktadır (Şekil 10).

Şekil 9.

Bağdadi Kubbeler a) Armutlu Mahallesi, Camii, b) Çiçekli Mh. Camii, c) Eyüp Şah Sultan Camii (Gökler), d) Teşvikiye Camii (M. Evren), e) Kocaeli Orhan Gazi Camii (Kültürportalı) f) Sivas Pulur Camii (M. Ünsal), g) Burhaniye Şahinler Köyü Camii (Ş. Yıldırım), h) Samsun Salıpazarı Gökçeli Camii (E. Naza Dönmez, 2008), i) Rize Pazar Akmesic Köyü Camii (Gökler), j) Artvin Camili Köyü Camii, k) Trabzon Beşikdüzü Dolanlı Köyü Camii (Sarı), l) Giresun Tamzara Mh. Camii (Karadeniz Kültür Envanteri, t.y.).

Şekil 10.

Vaaz Kürsüleri, a) Armutlu Mahallesi Camii, b) Emirgan Camii (Saat), c) Sivas Altınyayla Merkez Camii (F.Kaya), d) Samsun Musçalı Camii (Ç. Furtuna), e) Rize İkizdere Bayırköy Ekşioğlu Camii (Gökler), f) Artvin Camili Köyü Camii (Baramidze), g) Trabzon Şalpazarı Doğanlı Mh. Camii (Sarı), h) Gürcistan Aho Camii (M. Kaya).

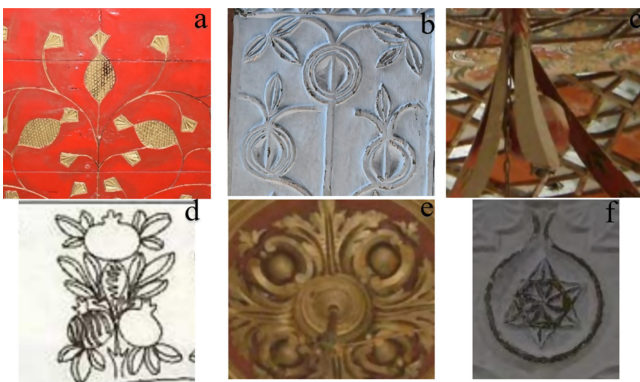

Şekil 11.

Yürek motifleri a) Armutlu Mahallesi Camii, b) Erzurum Aşağı Canören Köyü Camii (Gökler), c) Teşvikiye Camii (Hatipoğlu), d) Samsun Hamidiye Camii (Hatipoğlu), e) Trabzon Güneyce Mahallesi Büyük Camii (Sarı), f) Artvin Esenkıyı Köyü Camii (Taşkan), g) Rize Güneyce Köyü Hacı Şeyh Camii (Gökler) h) Ordu Kösebucağı Mahallesi Camii (Karadeniz Kültür Envanteri, t.y).

Caminin dış mimarisindeki devşirme malzeme üzerindeki süsleme kurgularının dışında iç mekânda toplanan ahşap bezemeler, kompozisyon kurguları ile bölgedeki bezemeli camiler içerisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Harim mekânında minber, mahfil, vaaz kürsüsü ve kubbede toplanan ahşap bezemeler arasında geometrik rozet ve üçgenler, nar, yürek, lale, halat örgü, yarım daire geçme, palmet ve damla motifleri ile karşılaşılacaktır. Yoğun bir süsleme programına sahip olmayan camideki bu bezemeler arasında minber ve mahfilde yinelenen yürek motifleri ön plana çıkan bezemelerin başında gelmektedir. Osmanlı'nın Batılılaşma sürecinde özellikle ampir üslupta sıkça tercih edilen bezeme, başkent dâhil olmak üzere Anadolu'nun birçok camisinde karşılaşılmıştır. Akant, "S" veya çizgisel hatlarla oluşturulup cami süslemelerinin önemli bir parçası olan bezemeye Erzurum'da Aşağı Canören Köyü Camii (1935–38) (Gökler, 2023, s. 259), İstanbul'da Teşvikiye Camii (1854), Galip Paşa Camii (1898–99), Cihangir Camii (1889), Samsun'da Hamidiye Camii (1884) (Hatipoğlu, 2007, ss. 249, 269, 296, 303, 346), Trabzon'da Güneyce Mahallesi Büyük Camii (1882–83) (Sarı, 2021, s. 1997), Arsin Büyük Mahalle Camii (1882–83) (Karadeniz Kültür Envanteri, t.y), Artvin'de Hopa Esenkıyı Köyü Camii (1850), Aşağı Sundura Camii (19. yy), Borçka Düzköy Merkez Camii (1850), Camili Köyü Camii (1855) (Taşkan, 2011, s. 110, 121, 145, 148, 151), Rize'de Pazar Mehmet Emin Camii (1861), İkizdere Güneyce Köyü Hacı Şeyh Camii (1886) (Gökler, 2022, ss. 1862–1863) ve Ordu'da Fatsa Kösebucağı Mahallesi Camii'nde (Karadeniz Kültür Envanteri, t.y) karşılaşılmakta olup özellikle ahşaba işlenen yürekler, Karadeniz bölgesine ile olan bağlantıyı daha sağlamlaştırmaktadır (Şekil 11).

Harim mekânında yürek tezyinatından sonra lale ve nar motifi ön plana çıkan bezemesel ayrıntılardır. Mahfil köşk altındaki nar motifi, doğurganlığın ve bereketin sembolü olarak bilinmektedir (Duymuş Florioti, 2015, s. 22). Nar motifinin benzer örnekleriyle Erzurum'da Çifte Minareli Medrese'de, Narman Güvenlik Köyü Camii'nde (1861) (Gökler & Doğan, 2021, ss. 197–198), Denizli'de Baklan Boğaziçi Camii (1876) (Yurtsal, 2009, s. 282), Balıkesir'de Ayvalık Hacı Bayram Veli Camii (1450) (Sözlü, 2014, ss. 66–69), İzmir'de Eşref Paşa Camii (1902) (Polat, 2011, ss. 110, 113, 321), Afyon'da Sığracık Köyü Eski Camii'nde (1899) (İnce ve ark., 2021, s. 267), Trabzon'da Dumankaya Merkez Camii (1902), Sayraç Mh. Camii (1909) (Sarı, 2021, ss. 108, 1719) ve Rize'de Pazar Uğrak Köyü Merkez Camii'nde (1815) (Gökler, 2022, s. 1766) rastlanmaktadır (Şekil 12).

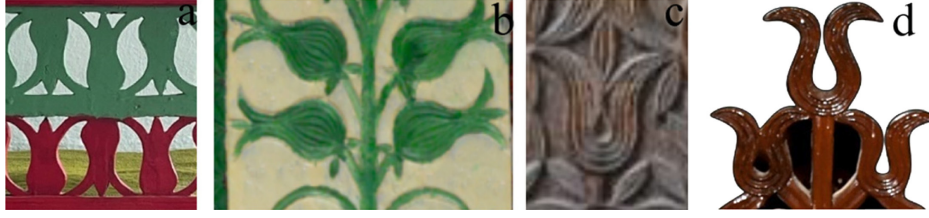

Şekil 12.

Nar Motifleri a) Armutlu Mahallesi Camii, b) Narman Güvenlik Köyü Camii (Gökler, 2022), c) Denizli Baklan Boğaziçi Camii (Yurtsal), d) Afyon Sığracık Köyü Eski Camii (İnce), e) İzmir Eşref Paşa Camii (Polat), f) Rize Pazar Uğrak Köyü Camii (Gökler).

Anadolu cami süslemelerinin vazgeçilmez motifi olan lale, çini, taş, kalem işi, mermer, alçı ve kumaş gibi pek çok malzeme üzerinde sürekli kullanılmış, dönemin üslubuna göre farklı renk ve işlenişe göre çeşitlilik arz etmiştir. Lale motifinin ahşap üzerine oyma, ajur veya applike olarak nakşedildiği en yoğun bölge Karadeniz'dir. Bölgedeki camilerin kapı kanatlarında, mihrap, minber, mahfil, sütun, vaaz kürsüsü ve tavan gibi birçok alana tatbik edilen motif, bu bölge özelinde klasik bir anlayış ortaya koymaktadır. Özellikle motifin ahşaba işleniş şekli, diğer malzemelere işlendiğinden daha farklı olup Karadeniz özelinde fark edilebilir bir biçim ortaya koymaktadır. Lale, caminin sadece vaaz kürsüsünün korkuluklarında rastlansa da işleniş olarak Karadeniz'in ikonik tarzını devam ettirmektedir. Artvin'de Uğur Köyü Camii (1860), Maral Köyü Camii (1924) (Baramidze, 2017, ss. 33, 44), Trabzon'da Hayrat Dereyurt Merkez Eski Camii (1832), Çaykara Günebakan Mahallesi Camii (1869) (Sarı, 2021, s. 1990–91), Rize'de İkizdere Güneyce Köyü Hacı Şeyh Camii (1886), Güney Mh. Aşağı Camii (1898), Yeşilyurt Mahallesi Camii'ndeki (1902) (Gökler, 2022, s. 1732), laleler ön plana çıkan örneklerden sadece birkaçıdır (Şekil 13).

Şekil 13.

Lale Motifleri a) Armutlu Mahallesi Camii, b) Artvin Maral Köyü Camii (Baramidze), c) Trabzon Hayrat Dereyurt Eski Camii (Sarı), d) Rize Güney Mahallesi Aşağı Camii (Gökler).

Sonuç

Doğu Karadeniz ile Doğu Anadolu Bölgesi arasındaki önemli konumu ile İspir, tarih öncesi dönemlerden itibaren bir yerleşim yeri hâline getirmiştir. Karadeniz’de, Rize, Artvin ve Bayburt’a sınırı olan bölge, topoğrafik olarak belirtilen illerle benzerlik göstermesinin yanı sıra kültürel açıdan da yakınlık arz etmektedir. Bu etkiyi yansıtan mimari örneklerden birisi de Armutlu Mahallesi Camii gelmektedir.

1908’de yeni yerine taşınan yapı için bu tarih inşa yılı olarak temel alınmıştır. 1913 tarihli minber kitabesinden yola çıkıldığında mimari ögenin eklendiği ve ahşap süsleme işçiliğinin yapıldığı düşünülmektedir. Özellikle minber süslemesi, 1900’lerden öncesine inen bir anlayış ortaya koymamaktadır. Bununla birlikte vaaz kürsüsü, mahfil ve tavan süslemeleri genel anlamda 18. yüzyıl. Karadeniz camilerinde karşılaşılsa ve caminin 1908’den öncesine inen bir tarihi söz konusu olsa da süslemeler 20. yüzyıl başlarına uygundur.

Camiyi önemli kılan unsurların başında, çatı altına gizlenen bağdadi kubbesi gelmektedir. Mimar Sinan ile başlayan ve Batılılaşma sürecinde sıkça tercih edilen bağdadi kubbe Erzurum camilerinde tercih edilmemiştir. Bununla birlikte malzemenin en elverişli olduğu Karadeniz’de benimsenmiştir. Bu da bölgeler arasındaki etkiyi ortaya koyan unsurların başında gelmektedir. Ayrıca ahşap işçiliği ve ahşap süslemelerden lale, yarım daire geçme, halat örgü ve geometrik üçgen tasarımları bu kanıyı destekleyen unsurlardır.

Sonuç olarak, Armutlu Mahallesi Camii, tarihi, mimarisi, süsleme kompozisyonları ile İspir’deki kültürel mirasın bir parçası olduğu gibi üst örtüsü ve özgünlüğü ile bölgenin tekil örneğini oluşturmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author has no conflicts of interest to declare.

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Aktemur, A. M. (2016). *Posof ve çevresindeki tarihi kültür varlıkları*. Zafer Ofset.
- Alkan, G. (2009). *Bağdadi kubbeli XIX. yüzyıl İstanbul camileri (Tez No: 575950)* [Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayverdi, E. H. (1966). *Osmanlı mimarisinin ilk devri (1230–1402)*. Baha Matbaası.
- Baramidze, R. (2017). *İslami dini yapılar (Artvin İli)*. Batum.
- Batur, A. (1994). Teşvikiye camii. *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi* (ss. 257–258). Tarih Vakfı Yayınları.
- Bayhan, A. A. (2019). *Geçmişten günümüze Ordu’nun geleneksel ahşap camileri*. Kültür Yayınları.
- Çağlayan, M. Y. (1987). *Şu bizim İspir*. İspir Turizm Kültür ve Kalkındırma Derneği.
- Çerkez, M. (2005). *Merzifon’da Türk devri mimari eserleri (Tez No: 191794)* [Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Furtuna, Ç. (2018). *Samsun Çarşamba’da çantı tekniğinde inşa edilmiş ahşap camilerin belgelenmesi ve vernaküler mimari miras bağlamında incelenmesi (Tez No: 490166)* [Yüksek Lisans Tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü.
- Gökler, B. M. (2020). Karadeniz geleneğinde Erzurum/Ilıca aşağı Canören köyü camii. *Sanat Tarihi Yıllığı / Journal of Art History*, 32, 249–274. [CrossRef]
- Gökler, B. M. (2022). *Rize’de Osmanlı dönemi camileri (Tez No: 765409)* [Doktora Tezi Atatürk Üniversitesi]. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökler, B. M. (2023). Mimar Sinan’ın Bağdadi kubbeli camileri. *Turcology Research*, 78, 407–421. [CrossRef]
- Gökler, B. M., & Doğan, M. E. (2021). Arşiv belgelerine dayanarak Narman güvenlik köyü camii üzerine bir değerlendirme. *Art-Sanat*, 16, 181–219. [CrossRef]
- Hande, D. F. H. (2015). “Eski Yakınoğuda “Nar” Sembolizmine dair bir derleme çalışması. *Tarih Okulu Dergisi*, 8(22), 19–38.
- Hatipoğlu, O. (2007). *XIX. Yüzyıl Osmanlı camilerinde Kalemîşi Tezyinat (Tez No: 205813)*. [Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnce, K., Atasoy, S., & Atıcı, A. (2021). *Emirdağ/Sığracık köyü eski camii ve köy mezarlığındaki bir grup mezar taşı* (ss. 263–283). Dr. Nevzat Gündoğ’a Vefa, tarih, kültür ve sanat Yazıları.
- Karadeniz Kültür Envanteri (t.y.). <http://karadeniz.gov.tr/buyuk-mahalle-camii/#prettyPhoto> (Erişim Tarihi: 13.09.2023)
- Karadeniz Kültür Envanteri (t.y.). <https://karadeniz.gov.tr/kosebucagi-mahallesi-camii/#prettyPhoto> (Erişim Tarihi: 13.09.2023)
- Kaya, F., & Kılıçarslan, H. (2019). Sivas ili Altınayla ilçesi merkez (Tonus) camisi vaaz kürsüsü süslemeleri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(2), 640–656.

- Kaya, M. (2022). *Acara (Gürcistan) bölgesinde Osmanlı dönemi ve sonrası geleneksel ahşap cami mimarisi* (Tez No: 785956) [Doktora Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kırzioğlu, M. F. (1998). *Osmanlılar'ın Kafkas ellerini fethi (1451–1590)*. Türk Tarih Kurumu.
- Naza Dönmez, E. E. (2008). *Wooden mosques of the Samsun region, Turkey*. Bar Internaiton Series.
- Özdemir, E. (2011). *Ordu ve ilçelerindeki Türk dönemi mimari eserler*. (Tez No: 313375) [Yüksek Lisans Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özger, Y. (2007). XIX. yüzyılın ilk yarısında İspir ve köylerinin nüfusu. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 34, 275–294.
- Polat, S. (2011). *İzmir'deki geç dönem Osmanlı camileri* (Tez No: 308864). [Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saat, A. (2008). *İstanbul Selâtin camilerindeki caaz kürsüleri* (Tez No: 218692) [Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şahin, M. (2013). Giresun ilindeki Bağdadî Kubbeli camiler. *Tüba-Ked*, 11, 71–89.
- Şahin, M. (2016). *Giresun ve Trabzon illerindeki Bağdadî Kubbeli camiler* (Tez No: 440997) [Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sarı, Y. (2021). *Trabzon ve ilçelerinde camiler* (Tez No: 694617) [Doktora Tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sözlü, H. (2014). *Balıkesir'de Türk dönemi mimari eserleri* (Tez No: 381328) [Doktora Tezi]. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taşkan, D. (2011). *Artvin ili Borçka ve Hopa ilçeleri camilerinde ahşap süslemeler* (Tez No: 279449) [Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünsal, M. (2006). *Sivas il merkezindeki Osmanlı Camileri* (Tez No: 190424) [Yüksek Lisans Tezi]. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, S. (2013). Burhaniye Şahinler köyü camii duvar resimleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 29, 79–295.
- Yurtsal, T. (2009). *Aydın ve Denizli camilerinde duvar resimleri* (Tez No: 257761) [Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yurttaş, H. Ö., Köşklü, H., Köşklü, Z., Talı, Ş., Okuyucu, D., Geyik, G., & Kindığılı, M. (2008). *Yolların, suların ve sanatın buluştuğu şehir Erzurum*. Kariyer Matbaacılık.